

Könyv a magyar nyelv őtörök jövevényszavairól

**András Róna-Tas – †Árpád Berta, West Old Turkic. Turkic
Loanwords in Hungarian***

Nyelvünk és az uráli rokon nyelvek török eredetű rétege egyetemista korom óta érdekel. Sokat foglalkoztam a magyar nyelv honfoglalás előtti elemeivel és azt követő két réteggel. A BENKŐ LORÁND főszerkesztésében megjelent *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* szófajtó szótárban (EWUng.) közel 1300 szócikket írtam, és ennek többszörösét szerkesztettem meg. Az általam készített szócikkek az A–J szókezdetű anyagban valamennyi honfoglalás előtti (ősi eredetű és jövevény) elemünkre, továbbá A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (TESz.) ismeretlen eredetű szóanyagára kiterjedtek, a K–ZS kezdetűben pedig a finnugor és a török szóréteget foglalták magukban.

Egyetemi oktatói ténykedésem során gyakran indítottam Bevezetés a turkológiába című kollégiumot, amelyen felső éves finnugor szakos, illetve magyar szakos hallgatók vettek részt. A törökségi és az uráli népek kölcsönhatását a kezdetektől napjainkig áttekintettem. Mint ismeretes – a könyvészetet mellőzőm – A. KANNISTO 550 tatár jövevényszót mutatott ki a vogulban, H. PAASONEN pedig 150 elemet az osztjákban, K. DONNER és NÉMETH GYULA tucatnyi – részben bizonytalan – törökségi kölcsönszót a szamojédban. Y. WICHMANN szerint mintegy 180 csuvas jövevényszó, CSÚCS SÁNDOR szerint pedig közel 1400 tatár jövevényszó számolható a votjákban. A cseremisiz és a mordvin nyelvben a török hatásról RÁSÁNN, WICHMANN, illetve PAASONEN óta napjainkig folynak a vizsgálatok. M. RÁSÁNN szerint 450–500 szó mutatkozik a cseremisizben. AGYAGÁSI KLÁRA készülő cseremisiz szófajtó munkája nyilván jó néhány száz csuvas és tatár jövevényszót fog tartalmazni. Lényegében ugyanez a helyzet a mordvinban. A törökségi nyelvekbe az uráliakból ugyancsak egy sor jövevényszó került be. RÉDEI KÁROLY és RÓNA-TAS ANDRÁS 16 permi alapnyelvi elemet állapított meg a csuvasban. RÁSÁNN a csuvasban 60 cseremisiz jövevényszót mutatott ki.

A turkológia legfontosabb szakirodalmából természetesen szó esett a turkológia két hazai alapművéről, GOMBOCZ ZOLTÁNNAK a bolgár-török elemeinkről 1912-ben írott monográfiájáról és LIGETI LAJOSNAK A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban című kézikönyvéről (1986). Az utóbbi művet páratlanul sokoldalúnak, de kissé megszerkesztetlennek találtam, amelyben a szerző adatközlései, etimológiai állásfoglalásai olykor nem erősítik,

* Part I: Introduction, Lexicon »A–K«. Part II: Lexicon »L–Z«, Conclusions, Apparatus. Turcologica Band 84. Harrasowitz Verlag. Wiesbaden 2011. X + 618. lap, X + 619–1494. lap.

A szóban forgó monográfia ismertetését eredetileg Hazai György turkológus készítette volna, de betegsége, majd halála miatt nem tudta befejezni. Köszönjük Zaicz Gábornak, hogy ezt a feladatot átvállalta. – A szerkesztőség.

nem egészítik ki a más helyütt írottakat, írjuk azokat variálva is, sőt nem egyszer bizonyos ellentmondásokba keveredik.

1995-ben az MTA Nyelvtudományi Intézetében részt vettem a címben jelzett közel 1500 lapos munka 16 szavas A, A betűs anyagának szakmai vitáján (a közreműködők között a következők szerepeltek: BERTA ÁRPÁD, CSÁKI ÉVA, KINCSES NAGY ÉVA és SÁNDOR KLÁRA). Tizenhat évet kellett várnunk az angol nyelvű kiadás megjelentetésére.

Az Előszóban (VII–X) a monográfia elsődleges céljaként RÓNA-TAS ANDRÁS a nyugati ótörök nyelv fogalmát jelöli meg. A nyugati ótörök nyelv korábbi nyelvek, illetve nyelvjárások szövetsége, amelyet hozzávetőlegesen az 5–12. század között az Urál hegységtől és az Urál folyótól nyugatra beszéltek. A területeken sok más nemzetiség között éltek a magyarok is, az 5–9. századig, majd az 1241. évi mongol invázió idején a Kárpát-medencében. Az évszázadok során nyelvünkbe sok száz török jövevényszó került, amelyek elősegítik a két szerzőtől kutatott nyugati ótörök nyelv megközelítését. Második célja a munkának a török szófejtések ismételt vizsgálata, a harmadik pedig a magyar nyelv és a magyar nép történetének újraértékelése.

Az alkotás egy munkaközösség együttműködése eredményeképpen született. A szerzőtárs a fiatalon elhunyt kiváló turkológus, BERTA ÁRPÁD (1951–2008), RÓNA TAS első tanítványainak egyike, a szegedi altajisztikai tanszék volt vezetője. A sokrétű könyvben ő írta hét betű kivételével valamennyi török eredetű magyar szavunk szócikkét (619–1008). Az elkészült szócikkeket KÁROLY LÁSZLÓ, a Mainzi Egyetem docense, a szerzők egykori diákja szerkesztette véglegessé (a címlapon a két szerző neve mellett ez áll: „with the assistance of László Károly”). Az 1494 lapos munka további részeit, fejezeteit RÓNA-TAS ANDRÁS készítette. Az etimológiai adatbázis összeállításában és a további feladatok elkészítésében, illetőleg tanácsadásban a munkatársak közé tartozott többek között LARS JOHANSON, PETER ZIEME, valamint BIACSI MÓNICA, CSÁKI ÉVA, GULYÁS BORBÁLA, KEMPF BÉLA, KOVÁCS ELŐD, LENGYEL ISTVÁN, NAGY ÉVA, SINKOVICS BALÁZS, SZATMÁRI SÁNDOR, VÁSÁRY ISTVÁN, a finnugristák közül HONTI LÁSZLÓ és BAKRÓ-NAGY MARIANNE. A mű nyers kézírata 2009 nyarára készült el, az előszót RÓNA-TAS 2009 novemberében írta. Az alábbiakban az egyes fejezeteket sorszámmal látom el.

1. A Bevezetés (3–49) az első fejezetben (3–17) áttekinti a nyelvünkre irányuló török nyelvi vizsgálódásokat MARTINUS FOGELIUSTÓL HASAN ERENIG. J. E. FISCHER volt az első, aki a magyar és a csuvas szavakat egybevetette. Az ugor–török háború kettős eredménye: 1. a magyar nyelv finnugor, így török eredetű szavaink jövevények, 2. a török eredetű magyar szavak jelentős része a csuvasra jellemző. GOMBOCZ ZOLTÁN monográfiája 231 lexémát sorol fel. NÉMETH GYULA elsősorban a honfoglalás utáni kun és besenyő hatást vizsgálta. BÁRCZI GÉZA szófejtő szótárában (SzófSz.) 228 szót sorolt török elemeink időrendileg első két kategóriájába. A BENKŐ LORÁND főszerkesztésével készült két etimológiai szótár (TESz., EWUng.) török szócikkeit KAKUK ZSUZSA, illetve – a név itt nem szerepel – ZAICZ GÁBOR írta, és e két munka lektora LIGETI LAJOS és RÓNA-TAS ANDRÁS volt. LIGETI és RÓNA-TAS véleményét e szótárak nem mindig fogadták el. LIGETI

LAJOS jó fél évszázados turkológiai tevékenységének eredménye 1986-ban napvilágot látott monográfiája, amelyben összesen 280 török eredetű magyar szóval számol. A külföldi szerzők közül FOGELIUS mellett J. E. FISCHER és Ph. J. VON STRAHLENBERG nevét a finnugristák is jól ismerik. A török történeti lexikológia első fontos terméke KÄŠGÄRĪ műve 1077-ből (l. BROCKELMANN 1928). A török-tatár nyelvjárások összehasonlító szótára BUDAGOV alkotása (1869–1871). VÁMBÉRY ÁRMIN, W. RADLOFF, G. J. RAMSTEDT és A. J. JOKI munkái után három fontos forrást kell megemlítenünk: MARTTI RÄSÄNEN Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkischen Sprachen (1969–1971), különösen pedig GERHARD DOERFER négykötetes Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen (1963–1975) és GERARD CLAUSON An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish (1972) című szövejtő szótárát. Az 1960-as évektől kezdődően megjelenő szovjet/országi kiadványok köréből kiemelem Sz. A. SZTAROSZTYIN, A. V. DIBO és O. A. MUDRAK Leidenben napvilágot látott altaji etimológiai szótárát (2003). Végül megemlítem volt tanárom, a török HASAN EREN Türk dilimin etimolojik sözlüğü c. művét (1998).

2. A második rész a történeti háttérrel foglalkozik (19–39). A törökök (pontosabban a hunok, az avarok, a bolgárok, a kazárok stb.), az irániak (alánok), a gótok, a szlávok, a germánok (frank, gepida, longobárd) és a magyarok helyzetéről szól Kelet-Európában. A magyaroknak előbb neveiről olvashatunk (*Turkoi*, (*H*)*ungarus*, *bšgrd* [baskír], *mjgr* [*majgar*, *mađar*]), majd a legrégebbi magyar vonatkozású írásos emlékekről, például a 10. század közepi De administrando imperio című műről vagy a Gesta Hungarorumról (13. század eleje). A szlávoknak a Kárpát-medencébe való bevándorlása az avaroknál korábban történt meg. A honfoglalás idején a frank és a szláv vezető réteg mellett a lakosság főleg elszlávosodott avar volt. A honfoglalást követően a 11. századtól a besenyők, a 13.-tól pedig a kunok képviselték a magyarság mellett a török népeket.

3. A 3. fejezet A szókészlet szerkezete címet kapta, és tájékoztatóul szolgál a szótár használatához (41–49). Az őtörök jövevényszavakat lexikai másolatoknak (angolul *copy*) nevezi, és a magyar szókészlet török elemeinek az oszmán hatás előtti legteljesebb áttekintését jelöli ki célul. Ez magában foglalja a mai köznyelvet, a nyelvjárásokból (főleg a Kunságból) eredő szóelemeket, az archaikus szókészletet és néhány kihalt szót is. RÓNA-TAS és BERTA valamennyi vitatott és ismeretlen eredetű magyar szóelemet is bevont a vizsgálatba. E téren a BENKŐ LORÁND által főszerkesztett két kézikönyvet (TESz., EWUng.) tekinti a munka (rövidítése alapján a WOT.) alapvető forrásának. A török szavak egy része maga is jövevény, e kérdéseket „E/T” kezdettel a török szavak etimológiája tartalmazza. A betűrendes szótár természetesen mindenekelőtt a magyar szavak átvételének körülményeit, a különféle szómagyarázatokat vizsgálja meg, a bekezdést „E/H” formulával elindítva.

4. A szótár (51–1008) beosztása: 1. a magyar címszó, 2. rövid etimológiai utalás, 3. a török szóalakok, 4. a török szó etimológiája, 5. a magyar szó etimológiájának részletesebb kifejtése, 6. bibliográfia. Egy-két részletet kiemelek a szócikkek

felépítéséből. Sajnálatos, hogy a magyar nyelvjárási szavak egy részét a munkához nem használhatták, mivel az Új magyar tájszótár (ÚMTsz.) Sz–Zs szökezdetű ötödik kötete 2010-ben jelent meg. Az etimológiát követően a szerzők közlik a szócikkhez tartozó és bizonyítható keleti ótörök („EOT”), a középtörök („MT”), ezen belül keleti és nyugati) és/vagy újtörök („NT”) alakot is. A lehetséges monogol adatot is megadják, a tunguzt viszont szinte soha. A szótárírás török szavainak vizsgálata során RÓNA-TAS és BERTA kísérletet tesznek egy új, modern török morfológiai összegezésre (RÓNA-TAS e munkát a szófejtő szótárt követő fejezetekben is folytatja). A nyugati ótörök nyelvek hatása eredményeként a magyar nyelv jelentős részben átalakította ősi ugor képzőinek működését. A bibliográfia mindig idézi a BENKŐ-féle munkaközösség két szófejtő szótárát (TESz., EWUng.), és rendszerint LIGETI említett 1986-os összegzésének eredményeit. Itt megemlítem, hogy korábbi vizsgálataim szerint a TESz. és az EWUng. etimológiai állásfoglalásában átlagosan minden harmadik szóban eltér. Végül is 384 szó alak- és jelentéstani vizsgálata alapján készülhetett a nyugati ótörök nyelvváltozat történeti leírása. Óriási a lexikon török alapházisa: a szerzők 75 000 adatot használtak fel, köztük 5–12. századi ótörök és 12–17. századi középtörök adatokat (mintegy húsz, illetve harminc forrásból).

E monográfia lényegében kétkötetes betűrendes szótára irigylésre méltó teljesítmény. A betűrendes jegyzék – szűrőpróbaszerűen ellenőrzött – (szinte) minden egyes részletét indokoltnak tartom. A szócikkek értékelését nem tekintem feladatomnak, az új szófejtések megítélését magyar nyelvész, turkológus, iranista és finnugrista kollégáimtól, illetőleg egy új magyar etimológiai szótártól várom.

Már előljáróban említtem, hogy a mű Számadatok című alfejezetében (1489–1490) a magyar nyelv ótörök és kun rétegével kapcsolatban nyelvészeink összefoglaló lexikográfiai munkáiban a következő tétekszámokat adja meg:

GOMBOCZ (1912)	212 (+ 19 téves)
BÁRCZI (SzófSz.)	226 (+ 2 téves)
BENKŐ (főszerk., TESz.)	224
LIGETI (1986)	277 (+ 3 téves)
BENKŐ (főszerk., EWUng.)	325
RÓNA-TAS–BERTA (WOT.)	419

Vagyis az utolsó munkában összesen 561 török etimológiából 419 biztos, lehetséges vagy valószínű, és e szavaknak átadója 384 esetben egy nyugati ótörök nyelv. A lexikon 419 tagja között 72 ige található (17%), a további 347 címszó (83%) főnév, melléknév és határozószó (1143). Még egy körülménnyel számolnunk kell: nyelvünkbe nemcsak nyugati ótörök (vagy kun) elemek kerültek, hanem – hangalakjuk alapján – csekély számban keleti ótörök lexémák is.

Az alábbiakban megvizsgálom, hogy mely lexémákat sorolta a WOT. a török jövevényszó-állományba legújabb etimológiai szótárunkhoz, az EWUng.-hoz képest. Az utóbbi biztos, bizonytalan, illetve vitatott minősítésével szemben áll a WOT. biztos, lehetséges/esetleges (possible), illetve vitatott (debated) minősítése.

Ha megtekintjük az EWUng. (és elsősorban a TESz.) szócikkekhez fűződő bibliográfiai jegyzékét, úgy látjuk, hogy egy-egy szó korábbi őtörök eredeztetése (ismét) felmerül. Így az EWUng.-ban közel száz lexéma nem török jövevényszó: az *ápol*, *bálvány*, *bárca*, *becsül*, *bíró*, *bog*, *bojt*, *boly*, *böjt*, *börtön*, *bükk*, *bűn*, *csak*, *csata*, *csökönyös*, *dug*, *ék*, *erkölcs*, *eskü*, *gaz*, *gyanú*, *? gyarapodik*, *gyenge*, *gyepű*, *gyertyán*, *gyilkos*, *győz*, *gyúl*, *gyűlöl*, *igen*, *ijeszt*, *imád*, *ing*, *izzik*, *jász*, *káliz*, *kár*, *karakán*, *kazár*, *kebel*, *kelengye*, *kert*, *kéve*, *koldul*, *komor*, *könyv*, *köpcös*, *lék*, *orvos*, *sajt*, *sebes*, *serleg*, *sért*, *sík*, *sima*, *sió*, *sok*, *sör*, *súly*, *sűrű*, *szál*, *szán?*, *szár*, *szenderedik*, *szép*, *szín*, *szöcske*, *szűz*, *táltos*, *tanács*, *táplál*, *tár*, *tart*, *tatár*, *telek¹*, *terem*, *torol*, *tót*, *tökél*, *tör*, *történik*, *törvény*, *üdüil*, *ül*, *vejsze*, *vendég*, *ver¹* és a *zerge*. E szavak közül a német nyelvű szófejtő szótárban ismeretlen eredetű a *bárca*, *becsül*, *bojt*, *boly*, *börtön*, *bükk*, *bűn*, *csak*, *erkölcs*, *gyanú*, *gyenge*, *gyepű*, *győz*, *gyúl*, *izzik*, *kebel*, *serleg*, *szár*, *szín*, *telek¹*, *terem*, *tör*, *történik*, *törvény*, *ül* és a *ver¹* (a következő szavaknak a töve ismeretlen eredetű: *ápol*, *gyilkos*, *gyűlöl*, *ijeszt*, *imád*, *komor*, *köpcös*, *sebes*, *táplál*, *üdüil*). Megemlítem még, hogy az EWUng. címszavai között valószínűleg vagy biztosan finnugor eredetű a *bog*, *dug*, *ék*, *lék*, *orvos*, *sért*, *sok*, *súly*, *szál*, *szép*, *szik*, *táltos*, *tart* és a *vejsze*.

Nyugati őtörök elemeink között vannak végső soron idegen eredetű lexémák is (26 szót sorol fel a mű; 1124–1125). A legtöbbjük az iráni nyelvekből került az őtörökbe (*balta*, *bálvány*, *bársony*, *bor*, *bors*, *jász*, *komló*, *? tömény*), de található köztük végső soron horezmi (*káliz*, *sajt*), alán (*kert*), perzsa (*bese*, *böszörmény*, *örmény*), görög (*kerap*, *terem*) vagy latin gyökerű (*kazár*) is. A szavak olykor indoeurópai (*alma*, *? kender*) vagy végső soron kínai (*gyöngy*) eredetűek, néhány elemnek pedig ismeretlen a forrása (*bátor*, *tatár*, *? tót*). Néhány esetben a nyugati őtörök jövevényszó török képzővel lett ellátva, így a *csanak* és a *serleg* szótöve kínai, a *körtvély*-é pedig kaukázusi eredetű. Néhány esetben a nyugati őtörök szóelem egy harmadik nyelv (leggyakrabban a déli szláv) közvetítésével került a magyarba, ilyen a *bán* főnév és a *bér*.

A magyar nyelv e munka szerint 384 nyugati őtörök jövevényszót tartalmaz. Amennyiben ebből figyelmen kívül hagyjuk az 56 vitatott eredetű és a 38 csak lehetségesnek tekinthető elemet, összesen 290 szó marad, és e számnak több mint a fele képviselve van a mai csuvasban (1176).

5. A Következtetések (Conclusions) első fejezete A magyar nyelv történeti hangtana (1009–1069). Ez a rész elsősorban a következő kérdéseket vizsgálja meg dióhéjban: az ugor alapnyelv fonotaktikai szerkezete, az ugor alapnyelv rekonstrukciója, az őssugor mássalhangzók eredete és története, az őssugor mássalhangzófonémák változásai a korai ősmagyarban és az ómagyarban, az őssugor magánhangzók eredete és története, és végezetül: a magánhangzórendszer a korai ősmagyar kor végén. A proto-obiugor, a protovogul és protoosztják alakok kikövetkeztetését HONTI LÁSZLÓnak az első szótagi obi-ugor vokalizmusról és konsonantizmusról írott monográfiái (1982, 1999) és a RÉDEI KÁROLY által szerkesztett uráli etimológiai szótár (UEW. 1986–1991) alapján végzi el RÓNA-TAS. A protougor csillagos alakokat ő maga – nem a korábbi finnugor nyelvészek – következtette ki, és az ugor alapnyelv hangrendszerét és szókincsét igen megbízhatóan rekonstruálta. Össze-

gezése újszerű és kitűnő. Egyrészt azért, mert a munka nem használta fel a KISS JENŐTŐL és PUSZTAI FERENCŐL szerkesztett Magyar nyelvtörténetet (2005), másrészt pedig az első angolul írt szakmunka nyelvünk történetéről. Finnugor nyelvi példáiban és kikövetkeztetett (finn)ugor alapalakjaiban a finnugrisztikában használatos *j* helyett a turkológiában ismeretes *y* betűt használja (például PFUgr **helyä* '4', 1023), de a rendszerszerűség miatt ez elfogadható. Igen érdekes az egységes ugor nyelv felbomlása után az ősmagyar nyelvben ható erős és gyenge tendenciák feltérképezése és megkülönböztetése, valamint a korai ősmagyar és az ómagyar mássalhangzók történetének táblázatos összegezése (1036–1037). Az uralisztikában ritka a magánhangzók változásának viszonylag részletes taglalása, elsősorban azért, mert a legtöbb magánhangzó rendszerint megőrizte eredeti palatális, illetőleg veláris hangszínét. A protougor vokalizmus kikövetkeztetett hét elemének (PUgr *a*, *o*, *u*, *i*, *e*, *ä* és *ü*) megadja PFUgr előzményeit és mai magyar fejleményeit (1059–1061). Behatóan vizsgálja az első szótagi magánhangzó-nyúlást és a nem első szótagi magánhangzórendszer, azaz itt az egyetlen redukált *ə* [sva] történeti változásait. A korai ősmagyar kor végére 14 magánhangzót és öt kettőshangzót következtet ki.

6. A következő fejezet A nyugati ótörök nyelv és a magyar (1071–1146) címet viseli, és a nyugati ótörök fonológiai rekonstrukcióját a magyar alapján végzi el (mássalhangzók, magánhangzók, változások a magánhangzórendszerben), továbbá a morfológia (szószármaztatás, a nyugati ótörök igei szótövek morfológiai beágyazódása a magyarba) és a lexikológia jelentősnek érzett kérdéseit tárgyalja. RÓNA-TAS a korai ősmagyar nyelvet az 5–6. század előttre, a török nyelvekkel való első kapcsolatok előtti időre teszi, a kései ősmagyar nyelvet, az intenzív magyar–török együttélés korszakát pedig a 6–10. századra. E fejezetben a nyugati ótörök fonológiai rendszerét rekonstruálja, a nyugati ótörök hangok változásait vizsgálja meg nyelvünkben. Például 49 ugor és török eredetű szóbelseji affrikátát tartalmazó szó alapján a nyugati ótörök /č/ fejleményeit láthatjuk a korai és a kései ősmagyarban, valamint a mai magyarban (1091). Az /l/ és az /r/ fejleményeit tárgyalva részletesen megvizsgálja a lambdacizmus és a rotacizmus kérdését is (1104–1114). Egybeveti és nagyon hasonlóan találja a protougor és a nyugati ótörök magánhangzók megterheltségét (1122). Közli az ugor eredetű első szótagi magánhangzók funkcionális megterheltségét is (1123). A nyugati ótörök denominális és deverbális képzett igéit behatóan tárgyalja (1125–1135), például: ny. ótör. **teñäl* (< **teñ*) → m. **tengil* > **tengel'* > *tengely*, ny. ótör. **bay* (< *ba*-) → m. *báj*, ny. ótör. **opura*- (< **op*) → m. **oporo* > *apor*- > *áporodik*, ny. ótör. **sawur*- (< **saw*-) → m. *sawur*- > *szór*. A török és a nem török eredetű magyar igék fő különbségeit négy szabályba foglalja (1139–1140). A szóvég szempontjából megvizsgálja a török és a magyar igéket (1140–1142): 1. nincs járulékos képző, 2. az ikes igék csoportjába illeszkedés, 3–4. magyar deverbális, illetve denominális képző hozzájárulása, például ny. ótör. **dīg*- → m. *dug*, ny. ótör. **kēc*- → m. *késik*, ny. ótör. **āñ*- → m. *enged*, ny. ótör. **op*- → m. *ápol*. A lexikológiai részben többek között a csuvas szókészlettel való egyezésekről és eltérésekről olvashatunk, és a fejezet végén RÓNA-TAS felsorolja azt a 115 nyugati ótörök szót, amelyeknek magyar fejleményei ismeretesek, de a csuvasból nem mutathatók ki (1145).

7. A hetedik fejezet címe: Ki beszélte, hol és mikor a nyugati őtörököt? (1147–1176), és a kérdéses helyet, az időt, a művelődési és gazdasági életet mutatja be. Ebben a részben – az idő vonatkozásában – számos érdekes, fonológiai és lexikológiai természetű táblázatot találunk. Így a botanikai műszavak táblázata (1148), amely az azonos eredetű magyar, nyugati őtörök, alán és oszét műszavakat mutatja be, továbbá az affrikáták és szibilánsok kormeghatározó táblázata (1150), a nyugati és a keleti őtörök, valamint a csuvas szibilánsok 16 magyar szót tükröző táblázata bizonyos fonetikai helyzetben (1152) stb. Az állattenyésztés török jövevényszavai közül 44, a földművelés és a kertgazdálkodás szókincsét tekintve pedig 49 (37 + 12) elemet sorol fel. Jelentős a halászati műszavak és a madárnevek közül a solymászat terminológiájába tartozó lexémák száma is (16, ill. 12). A hitélettel, a politikai és gazdasági élettel kapcsolatban 55 szóelemet lehet összeszámolni török elemként a magyar szókészletben. A nyugati őtörök nyelvet – választ adva az alapkérdésre – avarok, dunai és volgai bulgárok, kazárok beszélték, és fő változatát ogurnak nevezzük. Az ősmagyaroknak török kapcsolatai a Kubán–Don vidékén, majd pedig kétszáz éves etelközi tartózkodása idején voltak, mégpedig az említett 5–9. századig.

8. A 8–12. fejezet az Apparátus (Apparatus 1179–1494). A fejezet alfejezeteit bekezdésekbe szedve elemzem.

A Szólisták és mutatók (Lists and indices 1179–1369) fejezetcímei: 1. Valószínűtlen etimológiák. 2–4. A keleti őtörök, a nyugati őtörök és a mongol szavak listája. 5. A (finn)ugor eredetű szavaink jegyzéke. Válogatás. 6. A finnugor és az ugor magyar szavak jegyzéke. 7. Problematikus finnugor és ugor etimológiájú magyar szavak. 8. A magyar tükörszavak (Hungarian semantical copies). 9. Az alán jövevényszavak listája a magyarban. 10. Kun jövevények listája. 11. A szláv szavak mutatója. 12. A magyar szavak mutatója.

A valószínűtlen szófejtéseket (70 szó, 1179–1238) a könyv két részre osztja: 28-at részletesen – általában bő török szóanyaggal – elemez (például *ló*, *nyak*, *nyár*, *nyargal*, *nyereg*, *ocsúdik*, *székely*), 42-t csak utalásszerűen (például többek között a finnugor eredetű [*? csepp*], *hattyú*, *? irgalom*, *irt*, *? ját*, *nyereg*, *öreg*, [*? por*], *? sír*, *túr*, továbbá az ismeretlen eredetű *hatak*, *hír*, *hitvány*, *óv*, *pőcsik*, *sisak*, *szűk*, *tilt*, *tok*, *toportyán*–: *toportyánféreg*, *tüdő*, *üsti*, *ver*). E szavak értékelésében a BENKŐ-munkaközösség két szótárát rendszeresen idézi, és LIGETI alapművére is utal (kétszer is említi a *por*-nál a közlés hiányát [1233–1234] vagy a *tőzsér* [1236] arab eredetét), illetőleg jelzi, ha e szóalak a munkában nincs megemlítve (kivéve például a *hám*, az *ocsúdik*, a *túr* vagy a *ver* címszót), vagy e művet nem (elégge vagy helyesen) veszi figyelembe (például az *ispán*, *nándor*, *sír* vagy a *toportyán*–: *toportyánféreg* esetében). A *nándor* alatti *Nándorfehérvár* régi alakja alighanem (*Castrum*) *Nandoralbense* (vö. FNEsz. 1: 190).

A (finn)ugor eredetű magyar szavak jegyzéke kitűnő válogatás az MSzFE., az UEW., a TESz. és az EWUng. felhasználásával (1272–1293). A jegyzék csak a biztos finnugor, illetve ugor etimológiákat közli, például „450. H *tőr* 'dagger' < PUgr **terə* (not in POUgr) < PFUgr **terä*”. A számozásba ugyan bele vannak számolva az utalószavak is (összesen 15), de a „364. H *róka* 'fox', see *ravasz*”

típusú utalások rendszerint önálló lexémára vonatkoznak. A korai ősmagyar változásainak vizsgálatára RÓNA-TAS összeállította a (finn)ugor szavak listáját is (1294–1316). A 465 tételből álló jegyzék (344 finnugor + 121 ugor) egyik elemeként idézem egy ősi szavunkat: „41. PFr **kala* > PUgr *kalā* (POUgr **kül* > PVog **kül*, POsty **kül*) > EAH **χalā* > H *hal* 'fish'”.

A problematikus (finn)ugor eredetű szavak között (1317–1323) – ha jól számolom – ötven szóalak található. Ezek a szakemberek számára csakugyan kérdések, nemegyszer példák egy-egy szó etimológiájának bonyolultságára. RÓNA-TAS e fejezetet a korai ősmagyar történeti fonológiára alapozta. De ha ezeket a lexémákat egybevetjük az uráli és a magyar etimológiai szótárakkal, az eredmény csekély. E szavak között biztos eddigi etimológiák vannak (pl. *fej*, *gyalog*, *gyökér*), egyes szavak azért szerepelnek itt, mert hangtani, mások azért, mert jelentéstani nehézségek mutatkoznak a szófejtésben (például *lel*, *mén*, *üt*, ill. *köcsög*, *szül*). Sőt egy sor lexémát a szerzőpár szójegyzékében már töröknek minősített (*bog*, *hajó*, *ír*, *lék*, *orvos*, *sért*, *sima*, *sír* főnév, *süly*, *szép*, *szó*, *táltos*, *úr*), vagyis ezek e fejezetben nem mondanak újat. Az ómagyar korból adatolható ma is gyakori szavaink között számos olyan van, amelyeknek nincs más szófejtése. Így például az uráli etimológiai szótár elutasítja az imént említett *táltos* török eredeztetését – mint írja – „wegen der einwandfreien Ug[rischer] Zusammenstellung” (UEW. 895). Tehát e szótárak valószínű vagy bizonytalan etimológiáit valójában mind fel lehetett volna e fejezetbe venni, tudniillik ezek a szavak az EWUng.-ban szinte kivétel nélkül kérdőjelesek. Ezért – bár egy sor értékes megállapítás található a jórészt rövid szócikkek között – ezt a 7 oldalas részletet elhagytam volna. E részben nem kellő mértékben közli a forrásanyagot (például *bogyó*, *harap*). (A nyj. *csuhé* és a *sima* etimológiáját nem tudni, honnan idézi.) A *szén*-nek az itt olvashatónál jobb magyarázata is van (UEW. 494; EWUng. 1416). A *tár* hangutánzó-hangfestő eredete (EWUng. 1482) is vizsgálandó a finnugor mellett.

Az ótörök mintára átalakult magyar tükörszavak vizsgálatában (1324–1330) RÓNA-TAS egykori hallgatója, SCHMIDT SZONJA eredményeit hasznosította, aki elsősorban ERDŐDI, BERECKZI és LIGETI jelentős tanulmányait dolgozta fel. 35 szót, illetve szerkezetet sorol fel, amelyek török szavak szóelemenként való fordításából származó összetett (például *ebihal*, *éjfékete*, *fokhagyma*) vagy képzett szavak (például *adó*, *házas*, *nincstelen*, *terhes*, *vagyon*). A tükörszavakat jelentéstani szempontból négy csoportra osztja.

Az alán jövevénytiszavak és más középíráni elemek tekintetében (1331–1339) a szerző 34 lexémát sorol fel, amelyeknek túlnyomó többsége – pontosan 22 szócím – már MUNKÁCSI BERNÁT fontos munkáiban is szerepel (például *asszony*, *bűz*, *egész*, *ezüst*), és e szavaknak jelentékeny részét LIGETI (1986: 162–174) – és, mint olvashatjuk, több írásában HARMATTA JÁNOS – is közli. Emellett az elfogadhatatlan íráni elemeket – ugyancsak 34 szót – is felsorolja (például az *üstök*-öt) (1339). Itt adtam volna meg (1339) az Addenda részben közöltek helyett (1494) a *zsineg* kiegészítő magyarázatát.

A kun jövevénytiszavak a kun szavak kikövetkeztetett betűrendjében szerepelnek (1340–1342). A köznyelvben ezek közül a következők jelentkeznek: *bárca*, *buzogány*, *csődör*, *kalauz*, *kobak*, *koboz*, *komondor*, *kuvasz*, *özön*, *tábor*,

tőzeg, azaz az itt felsorolt lexémáknak egyharmada. A szótári részben egyébként az átdó alakokat a szerzők kunként (nem őtörökként) jelzik.

Az idézett szláv eredetű szavak jegyzékét (1343–1344) követi a magyar szómutató (1345–1369). A magyar jegyzékben néhány szó több mint tízszer fordul elő a munkában (*gyümölcsény, ív, lé, sőreg, szűnyog*). Feltűnik itt a tulajdonnevek viszonylag magas száma. A szómutatóból hiányzik a Kiegészítések között tárgyalt (1491) *béke* és *csámpás*.

9. Az Irodalomjegyzék (1371–1459) nagy élvezettel tanulmányoztam végig. Ez a monumentális bibliográfia legalább 1700 tételből áll. Tíz esetenél többször szerepel az idegen szerzők közül W. BANG, N. A. BASZKAKOV, G. CLAUSSON, G. DOERFER, N. ERDAL, H. EREN, P. B. GOLDEN, S. KALUŽYŃSKI, SZ. G. KLJASTORNIJ, N. POPPE, O. PRITSAK, W. RADLOFF, G. J. RAMSTÄDT, M. RÄSÄNEN, T. TEKIN, A. ZAJĄCZKOWSKI és P. ZIEME. A magyar szakemberek sorában 20 fölött, a tételes szám szerint rangsorolva: MUNKÁCSI BERNÁT, RÓNA-TAS ANDRÁS, NÉMETH GYULA, PAIS DEZSŐ, LIGETI LAJOS, GOMBOCZ ZOLTÁN, PALLÓ MARGIT, BERTA ÁRPÁD, BENKŐ LORÁND, BEKE ÖDÖN, MELICH JÁNOS, MOÓR ELEMÉR, BÁRCZI GÉZA. A jegyzékben U. KÖHALMI KATALIN (1425) és N. SEBESTYÉN IRÉN (1454) munkái nem a helyes betűrendben szerepelnek. A könyvészetbe bevettem volna még a Magyar nyelvtörténet mellett CSÜCS SÁNDORNak a *Die tatarischen Lehnwörter des Wotjakischen* című művét is (Budapest, 1990).

10. A további fejezetek tartalma: 10. Rövidítések, 11. Térképek, 12. A számadatok (ismertetésem során már említettem), 13. Pótlások és javítások (1461–1494).

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy a nyugati őtörökök vagy ogurok érintkezése a magyarokkal a korai ősmagyar kor végétől egészen a kései ősmagyar kor végéig tarthatott. RÓNA-TAS ANDRÁS és BERTA ÁRPÁD kitűnő etimológiai munkát végzett, és RÓNA-TAS a mintegy ötszáz szófejtés feltárását követően a magyar alaktan történetét is áttekinti az ugor kortól a korai ősmagyar kor végéig. Az ugor alapnyelvet – annak fonológiáját és szókincsét – teljes egészében rekonstruálta. A nyugati őtörök hangrendszer leírása, az alaktani változások bemutatása is mintaszerűen sikerült. A nyugati őtörök adatok rekonstrukciója során a szerző megnyugtató módon tisztázza a török igék beépülését nyelvünkbe. GOMBOCZ és LIGETI felismerését igazolja a monográfia: a magyar nyelv régi jövevényszavai teljes mértékben szemléltetik az őtörök kori hangváltozásokat. A szintézis meggyőzően bizonyítja, hogy nyelvünk hangrendszere és szókészlete török hatásra nagy változásokon esett keresztül, ezzel szemben nyelvtanunk alig változott. Az igen jelentős őtörök hatás ellenére a magyar nyelv megőrizte finnugor alapsajátosságait az ugor egység felbomlásától egészen az ómagyar korig.

A RÓNA-TAS ANDRÁS vezetésével készült kézikönyv nemcsak régi török jövevényszavainkat vizsgálja meg, hanem egyúttal bemutatja – mozgásban és változásában – az átdó régi török és az átvevő ős-, illetőleg ómagyar nyelv hang-, alak- és jelentéstani rendszerét. A nagymonográfia egy sor kérdésben további kutatásokra hívja fel a társszakmák művelőit. A szintézis tanulmányozása a magyar

hangtörténet és lexika, a magyar történelem, a magyar ős-, gazdaság- és művelődéstörténet stb., a turkológia és egy sor más diszciplína művelője számára annyira kötelező érvényűnek látszik, hogy aligha túlzás: e tudományterületek szakemberei ennek az ismeretanyagnak a hiányában már napjainkban is bizonyos szakmai tájékozatlanságot árulhatnak el.

Az alkotás véleményem szerint a 21. század elejének legjelentősebb lexikológiai és nyelvtörténeti munkája.

Kulcsszók: ótörök jövevényszavak, nyugati ótörök nyelv, ős- és ómagyar hang-, alak- és jelentéstörténet, ótörök nyelvi hatás.

Hivatkozott irodalom

- BROCKELMAN, C. 1928. *Mitteltürkischer Wortschatz nach Maḥmūd al-Kāšgārīs Dīwān luḡāt at-turk*. Budapest–Leipzig.
- BUDAGOV, L. 1869–1871. *Sravnitelnyj slovarj turecko-tatarskich narečij* 1–2. Sankt Peterburg.
- CLAUSON, G. 1972. *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford.
- DOERFER, G. 1963–1975. *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen* 1–4. Wiesbaden.
- EREN, H. 1999. *Türk dilimin etimolojik sözlüğü*. Bizim Büro Basım Evi, Ankara.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. LORÁND BENKŐ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. 4., bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- GOMBOCZ, ZOLTÁN 1912. *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*. Helsinki.
- HONTI LÁSZLÓ 1982. *Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HONTI LÁSZLÓ 1999. *Az obi-ugor konsonantizmus története*. Studia Uralo-Altaica 9. Universitas Szegediensis de Attila József Nominata, Szeged.
- KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk. 2005. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- LIGETI LAJOS 1986. *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- RÄSÄNEN, M. 1969–1971. *Versuch eines etymologischen Wörterbuches der Türksprachen*. 1–2. Lexica Societatis Fenno-Ugricae 17. Helsinki.
- STAROSTIN, SZ. A. – DIBO, A. V. – MUDRAK, O. A. 2003. *An etymological dictionary of the Altaic languages* 1–3. Brill, Leiden.
- SzófSz. = BÁRCZI GÉZA, *Magyar szófejtő szótár*. Budapest, 1941.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- UEW. = *Uralisches etymologisches Wörterbuch* 1–2. Hrsg. KÁROLY RÉDEI. Harrassowitz, Wiesbaden – Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986–1988.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LÖRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.

A book on Old Turkic loanwords in Hungarian**András Róna-Tas – †Árpád Berta, West Old Turkic.
Turkic Loanwords in Hungarian**

This book by András Róna-Tas and Árpád Berta was published in 2011 by Harrasowitz. The handbook does not only explore early Turkic loanwords in Hungarian but it also presents, in their movements and changes, the phonological, morphological, and semantic systems of both Turkic and Proto- and Old Hungarian as source and target languages, respectively. The comprehensive monograph calls for further research from related disciplines in a number of different issues. Studying this synthesis appears to be obligatory for representatives of Hungarian historical phonology and lexicology, Hungarian ancient history, economic history, cultural history, etc., as well as Turkic studies and a range of other disciplines. The authors propose Old Turkic or Cumanian etymologies for 419 morphemes, significantly surpassing the number of entries in any earlier etymological dictionary. The paper gives a detailed chapter-by-chapter summary and evaluation of the book.

Keywords: Turkic loanwords, West Old Turkic, Proto-Hungarian and Old Hungarian historical phonology, morphology, and semantics, linguistic influence of Old Turkic.

ZAICZ GÁBOR
Pázmány Péter Katolikus Egyetem